

1. Crespi I. Sources of accuracy and errors in Pre-Election Polling. N. Y.: Sage. 1981.
2. Freedman and Goldstein. Building a probable electorate from Preelection polls. // Public Opinion Quarterly Volume 60: pp. 574–587.
3. Bernstein R., Chadcha A., Montjoy R. Overreporting Voting: Why It Happens and Why It Matters. //Public Opinion Quarterly Volume 65: pp. 22–44.
4. Lau R. An analysis of the Accuracy of «Trial Heat» Polls During the 1992 Presidential election. // Public Opinion Quarterly Volume 58: pp. 2–20.
5. Вибори 2002 : передвиборні рейтинги і результати голосування. <http://www.kiis.com.ua/txt/pr.htm>
6. Ulises Beltrán and Marcos Valdivia. Accuracy and Error in Electoral Forecasts: the Case of Mexico. International Journal of Public Opinion Research., SUMMER 1999; 11: pp. 115–134.
7. Traugott M. and Tucker C. Strategies for Predicting whether a Citizen will Vote and Estimation of Electoral Outcomes. // Public Opinion Quarterly Volume 48: pp 330–348
8. Perry P. Certain Problem in Election Survey Methodology. // Public Opinion Quarterly Volume 1979, Issue 5 pp. 312–325.
9. Petrocik R. J. An algorithm for Estimating Turnout as a Guide to Predicting Elections. // Public Opinion Quarterly Volume 55, pp. 643–647.
10. Murray R., Riley K., Scime A. Pre-election polling : identifying likely voters using iterative expert data mining // Public Opinion Quarterly Volume 2009, 73, Number 1, 2 April 2009 , pp. 159–171.

Bolshov E. S.

FORECASTING TURNOUT AS A FACTOR OF ACCURACY OF ELECTION RESULT'S FORECASTING

Impact of turnout forecasting accuracy on accuracy of election results's forecasting is analyzed in article. Methods of detecting «likely voters» are studied. Variables that can be used for these purposes are examined. Results of methods testing are described.

Keywords: election result forecasting, turnout forecasting, «likely voters»

УДК 316.74:2

Богданова О. В.

НАСКІЛЬКИ РЕЛІГІЙНИМ Є УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО? ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОКАЗНИКІВ РЕЛІГІЙНОСТІ ЗА ДАНИМИ МІЖНАРОДНОЇ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНИХ ОПИТУВАНЬ (ISSP, 2008)

У статті запропоновано оцінку рівня релігійності українського суспільства за результатами опитування в рамках Міжнародної програми соціальних опитувань (International Social Survey Programme, ISSP) 2008 р., реалізованої в Україні Інститутом соціології НАН України та Київським міжнародним інститутом соціології. Оцінку здійснено за такими показниками релігійності, як віра в продовження свідомого існування після смерті, віра в Бога та релігійна самоідентифікація; проаналізовано валідність відповідних показників релігійності.

Ключові слова: релігія, релігійність, вимірювання релігійності, оцінка релігійності, Україна.

У науковій літературі розрізняють низку параметрів, за якими можна оцінювати рівень релігійності: самооцінка рівня релігійності, самооцінка важливості релігії, самоідентифікація з певною релігією, релігійні вірування (віра в Бога або богів, у продовження свідомого існу-

вання після смерті, специфічні догмати), дотримання релігійних практик (поміж яких індивідуальна та колективна молитви, специфічні ритуали). Утім, у жодному опитуванні ми не можемо повноцінно розкрити кожен із цих параметрів; відповідно, перед дослідниками незмінно постає

проблема операціоналізації релігійності – конструювання таких показників, які б дали змогу отримати адекватне уявлення про рівень релігійності суспільства попри складність такої оцінки в сучасних умовах приватизації та синкретичного характеру релігійних вірувань і практик.

На сьогодні науковці вже відмовилися вважати визначальним показником релігійності рівень відвідування церкви, оскільки серед християн зафіксований чіткий тренд до приватизації релігії й, відповідно, низький рівень відвідування церкви в суспільстві не означає низького рівня віри в Бога й безсмертя душі. Водночас, як показують дані опитувань, зокрема, Світового дослідження цінностей, віра в Бога в європейських суспільствах незмінно є поширенішою за віру в безсмертя душі, попри те, що остання є невід’ємною складовою будь-якої релігії. У цій статті здійснено оцінку релігійності українського суспільства за критеріями релігійної ідентифікації, віри в Бога й безсмертя душі та представлено аналіз валідності відповідних показників на основі результатів опитування в рамках Міжнародної програми соціальних опитувань 2008 р., реалізованої в Україні Інститутом соціології НАН України та Київським міжнародним інститутом соціології¹.

Віра в продовження свідомого існування після смерті

З позиції тих, хто вірять у продовження свого свідомого існування після смерті, їхня доля у вічності є пріоритетною перед долею в цьому житті. Забезпечення шансу на позитивний сценарій продовження свого свідомого існування після смерті є потужним мотиваційним фактором, що регулює поведінку вірян і спонукає до виконання відповідних моральних настанов, навіть якщо це призведе до певних втрат або навіть страждань у цьому житті. Якщо ж людина не вірить у продовження свого свідомого існування після смерті, її релігійність має суттєво менший вплив на її поведінку, адже втрачається вагомий мотиваційний фактор². Тому, на думку автора, у рамках соціологічного аналізу, віру в продовження свого свідомого існування після смерті доречно вважати ключовим індикатором рівня релігійності в суспільстві.

До сьогоденних вірувань входять такі можливі сценарії того, що відбувається з людиною після смерті:

- припинення свідомого існування назавжди³;
- припинення свідомого існування з наступною можливістю воскресіння Богом у Судний день, після чого йде вічне життя або припинення існування;
- продовження свідомого існування в іншому вимірі без наступного народження на Землі (може включати віру в рай та пекло або ні);
- продовження свідомого існування в іншому вимірі з наступним народженням на Землі або в іншому місці (існування поза фізичним тілом між народженнями у фізичному світі може бути сповнене страждань або ні, залежно від останнього життя людини).

На жаль, усе ще не розв’язані труднощі з формулюванням запитань, що стосуються існування після смерті, таким чином, щоб унеможливити розмаїття інтерпретацій респондентами. Наприклад, фраза «життя після смерті» може бути сприйнята як продовження свідомого існування в будь-якій формі, як продовження свідомого існування у фізичному тілі або внаслідок реінкарнації, або без неї (тобто сприйняття поняття «життя» саме як існування у фізичному тілі, а не перебування душі в раю або пеклі), або як свідоме існування відразу після смерті в будь-якій формі на противагу припиненню такого існування до воскресіння Богом у Судний день.

За допомогою даних опитування, проведеного в рамках Програми міжнародного соціального опитування восени 2008 р., спробуємо принаймні частково зрозуміти, на що мешканці України очікують після смерті. Запитання, які уточнюють ставлення щодо можливості продовження свідомого існування після смерті звучали таким чином: «Чи вірите Ви в:

- життя після смерті;
- рай;
- пекло;
- реінкарнацію (народження в цьому світі знову й знову);
- нірвану⁴».

Як можна побачити в табл. 1, жодне із цих вірувань не отримало більше 20 % безумовної віри. Однак, і відповідь «безумовно ні» коливається довкола 20 %, за винятком віри в реінкарнацію, безумовно не вірять у яку майже 30 %. Приблизно чверть населення важко визначитися щодо віри в життя після смерті, рай та пекло, а найважче – щодо віри в реінкарнацію та нірвану (понад 30 і 40 % відповідно). Близько 15 % респондентів зазначили «важко сказати» стосовно кожного із цих п’яти вірувань.

³ Таке переконання не випадково наведено поряд з іншими віруваннями. Річ у тім, що віра в припинення свідомого існування після смерті так само є вірою, як й інші уявлення.

⁴ Поняття «нірвана» не було розшифроване в опитувальнику, на відміну від поняття «реінкарнація».

¹ Вибірка (2036 респондентів) репрезентативна для дорослого населення України (віком 18 років і старші) та для населення 4 регіонів України; похибка в межах 3,3 %. Польовий етап здійснено з 11 по 20 жовтня 2008 р.

² На жаль, інструментарій оцінки того, що, на думку респондента, найбільше впливає на його долю після смерті практично не розроблений.

Таблиця 1. Віра в можливість продовження свідомого існування після смерті: 5 індикаторів Міжнародної програми соціальних опитувань

Чи вірите Ви в...	Безумовно так	Скоріше так	Скоріше ні	Безумовно ні	Важко сказати
Рай	19,1%	20,5%	16,3%	19,5%	24,6%
Пекло	18,2%	20,3%	16,7%	19,7%	25,1%
Життя після смерті	17,9%	20,2%	16,0%	20,7%	25,2%
Реінкарнацію	7,0%	13,8%	17,5%	28,9%	32,8%
Нірвану	3,9%	8,2%	15,2%	28,3%	44,4%

Скепсис та сумніви є поширенішими щодо реінкарнації та нірвани; водночас майже однакова кількість людей вірять у рай або пекло (табл. 2).

Таблиця 2. Схильність вірити в можливість продовження свідомого існування після смерті: 5 індикаторів Міжнародної програми соціальних опитувань (варіанти відповідей об'єднані)

Чи вірите Ви в...	«Безумовно так» або «скоріше так»	«Безумовно ні» або «скоріше ні»	Важко сказати
Рай	39,6%	35,8%	24,6%
Пекло	38,5%	36,4%	25,1%
Життя після смерті	38,1%	36,7%	25,2%
Реінкарнацію	20,8%	46,4%	32,8%
Нірвану	12,1%	43,5%	44,4%

Утім, той, хто висловлює скепсис щодо реінкарнації, цілком може вірити в рай та пекло, а той, хто висловлює скепсис щодо пекла – в реінкарнацію та нірвану. Скільки людей в Україні не відповіли ствердно на жодне з вище наведених запитань, тобто не схильні вірити в продовження свого свідомого існування після смерті? Проаналізуємо це на основі 4 з 5 наведених вище ознак, залишивши поза розглядом віру в нірвану, оскільки людина, яка зазначає віру в нірвану, але не в реінкарнацію, навряд чи свідомо й серйозно відповідала на запитання, а відтак попередні 4 відповіді дають вичерпну картину щодо кількості тих, хто вірить у продовження свого свідомого існування після смерті¹.

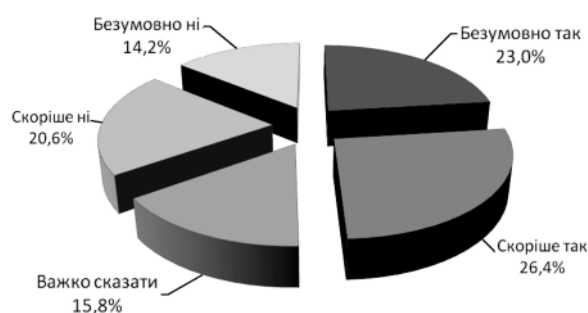
Такими, що вірять у продовження свого свідомого існування після смерті, можна вважати 50 % дорослого населення України (табл. 3). Серед них – як ті, хто вірують без вагань, так і ті, хто висловлює схильність вірити (тобто обирають відповідь «скоріше так», а не «безумовно

¹ Для спрощення викладу, коли йтиметься про віру в продовження свого свідомого існування після смерті, позначатимемо це також як віру в безсмертя своєї душі. Звісно, змістовно ці поняття не є повністю тотожними, проте, завдяки їхній близькості, наразі вживатимемо їх як взаємозамінні для зручності викладу.

так»). Вагається приблизно чверть населення (26 %) і приблизно стільки ж схилиються до того, щоб не вірити в безсмертя душі (24 %).

Таблиця 3. Віра в продовження свідомого існування після смерті (3 категорії відповідей, сформовані на основі 4 запитань: Чи вірите Ви в життя після смерті? Рай? Пекло? Реінкарнацію?)

Так (відповідь «безумовно так» або «скоріше так») обрана принаймні 1 раз	49,5%
Вагання (комбінація відповідей «важко сказати», «скоріше ні» та «безумовно ні»)	26,1%
Ні (відповідь «безумовно ні» або «скоріше ні» на всі 4 запитання)	24,4%

Рис. 1. Віра в продовження свого свідомого існування після смерті (5 категорій, сформовані на основі 4 запитань: Чи вірите Ви в життя після смерті? Рай? Пекло? Реінкарнацію?)²

Приблизно чверть населення вірить у безсмертя своєї душі без сумнівів (23 %) і майже стільки ж із певними сумнівами, тобто обирають відповідь «скоріше так» (26 %) (рис. 1). Категорично заперечувальну позицію мають 14 % – саме стільки відповіли «безумовно ні» на всі 4 запитання, що стосувалися можливості продовження свого свідомого існування після смерті. Схилиються до заперечення, проте з певними сумнівами 21 %, а вагаються в усіх 4 випадках 21 %.

Вельми нетривіальні результати показує зіставлення віри в «життя після смерті» та в «реінкарнацію» (табл. 4). Річ у тім, що безумовно вірять у життя після смерті й водночас безумовно не вірять у реінкарнацію лише 5,3% (!) населення, що засвідчує синкретичний характер сучасної християнської віри (адже офіційна християнська доктрина категорично заперечує можливість реінкарнації). Разом із тими, хто відповів «скоріше так», такі віряни становлять тільки 8,1%. Звісно, традиційна християнська

² Зображені на діаграмі 5 категорій, сформовані на основі 4 запитань (Чи вірите Ви в життя після смерті? Рай? Пекло? Реінкарнацію?) у такий спосіб: безумовно так (відповідь «безумовно так» зазначена щонайменше 1 раз); скоріше так (відповідь «скоріше так» зазначена щонайменше 1 раз і жодного разу не зазначено «безумовно так»); важко сказати (зазначено в усіх 4 випадках); скоріше ні (комбінація відповідей «безумовно ні», «скоріше ні» та «важко сказати»); безумовно ні (відповідь «безумовно ні» в усіх 4 випадках).

Таблиця 4. Зіставлення відповідей на запитання «Чи вірите Ви в життя після смерті?» та «Чи вірите Ви в реінкарнацію?»¹

Чи вірите Ви в життя після смерті?	Чи вірите Ви в реінкарнацію? (народження в цьому світі знову й знову)					Разом	
	Безумовно так	Скоріше так	Скоріше ні	Безумовно ні	Важко сказати		
Безумовно так	5,2 %	2,7 %	1,5 %	5,3 %	3,2 %	17,9 %	38,1 %
Скоріше так	0,8 %	7,0 %	3,9 %	2,8 %	5,5 %	20,1 %	
Скоріше ні	0,2 %	2,2 %	9,2 %	1,7 %	2,7 %	16,0 %	36,7 %
Безумовно ні	0,3 %	0,6 %	1,1 %	16,0 %	2,7 %	20,7 %	
Важко сказати	0,4 %	1,2 %	1,7 %	3,1 %	18,8 %	25,2 %	
Разом	6,9 %	13,8 %	17,5 %	28,9 %	32,9 %	100,0 %	
	20,8 %		46,4 %				

Таблиця 5. Зіставлення відповідей на запитання «Чи вірите Ви в життя після смерті?» та «Чи вірите Ви в реінкарнацію?» (відповіді об'єднані)

Чи вірите Ви в життя після смерті?	Чи вірите Ви в реінкарнацію? (народження в цьому світі знову й знову)			Разом
	«Безумовно так» і скоріше так»	«Безумовно ні» та «скоріше ні»	Важко сказати	
«Безумовно так» і радше так»	15,8 %	13,5 %	8,7 %	38,1 %
«Безумовно ні» та «радше ні»	3,3 %	28,0 %	5,4 %	36,7 %
Важко сказати	1,6 %	4,8 %	18,8 %	25,2 %
Разом	20,8 %	46,4 %	32,9 %	100,0 %

доктрина різних спрямувань, насамперед православна та католицька, передбачає віру в можливість продовження життя після смерті та заперечує реінкарнацію. Отже, вірування індійського субконтиненту вже доволі поширені в Україні поміж тих, хто вірить у продовження існування після смерті: тільки 8,1 %, порівняно з 38,1 % тих, хто схильний вірити в життя після смерті, висловили однозначне заперечення реінкарнації, натомість 30 % (тобто близько $\frac{3}{4}$) або вагалася тією чи іншою мірою, або висловили однозначну підтримку.

15,8 % безумовно вірять у реінкарнацію та в життя після смерті; 28 % безумовно не вірять ані в одне, ані в інше; 18,8 % вагаються стосовно як реінкарнації, так і життя після смерті (табл. 5). Схиляються до віри в життя після смерті, але не до віри в реінкарнацію 13,5 %; ще 8,7 % вагаються щодо реінкарнації, хоча схильні вірити в життя після смерті.

Релігійна самоідентифікація

Хоча тільки 50 % вірять у продовження свого свідомого існування після смерті, 88 % від-

носять себе до певного віросповідання, яке передбачає віру в безсмертя душі. Зазначають конкретне віросповідання, але не вірять у продовження свого свідомого існування після смерті 17 % дорослого населення України; зазначають віросповідання, але вагаються в продовженні свого існування після смерті – 23 %; тільки 48 % населення як мають конкретне віросповідання, так і вірять у безсмертя своєї душі (табл. 6).

78 % населення ідентифікують себе з православними; приблизно однакова кількість вважають себе парафіянами Української Православної Церкви Московського патріархату та Української Православної Церкви Київського патріархату – близько 18 %; примітно численнішу групу становлять ті, хто вважають себе православними, але не відносять себе до конкретної православної церкви; тільки 7 % населення є греко-католиками (рис. 2).

Найбільше схильні вірити в продовження свого існування після смерті греко-католики, суттєво менше православні (табл. 7). Вочевидь, респонденти ідентифікують себе із тим віро-

¹ Водночас, ми бачимо, що загалом 5,8 % дали відповіді, що логічно суперечать загальноприйнятій інтерпретації: адже віра в реінкарнацію водночас мала б передбачати віру в життя після смерті й віра в останнє не може бути слабкішою за віру в перше. Вочевидь, респонденти або не зрозуміли запитань, або формулювання «життя після смерті» лексично сприймають специфічним чином, що пропонує сценарій, який не узгоджується з реінкарнацією. Майже 6 % таких відповідей є результатом, що навряд чи може бути випадковою помилкою й спонукає до подальших роздумів над причиною такого розподілу відповідей.

сповіданням, у якому їх хрестили ¹, і самоідентифікація із певним напрямом для низки респондентів ще не передбачає віру в безсмертя душі. Водночас, 11 % тих, хто не ідентифікує себе із певною релігією, зазначили, що вірять у продовження свого існування після смерті.

Таблиця 6. Зіставлення релігійної ідентичності з вірою в продовження свого свідомого існування після смерті

Віросповідання	Віра в продовження свого свідомого існування після смерті ²			Разом
	Так або скоріше так	Вагання	Ні або скоріше ні	
Нерелігійні	1,0 %	1,9 %	6,3 %	9,2 %
Зазначено віросповідання	47,5 %	23,3 %	16,9 %	87,7 %
Важко сказати	0,9 %	1,2 %	1,1 %	3,1 %
Разом	49,4 %	26,4 %	24,2 %	100,0 %

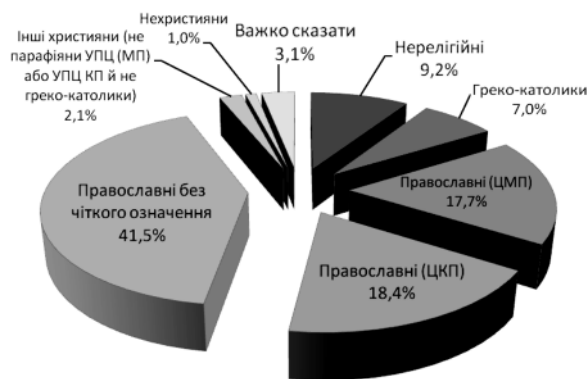

Рис. 2. Розподіл населення за віросповіданням

Таблиця 7. Віра в продовження свого свідомого існування після смерті за віросповіданням

Віросповідання	Віра в продовження свого свідомого існування після смерті		
	Так або скоріше так	Вагання	Ні або скоріше ні
Нерелігійні	10,9 %	20,7 %	68,5 %
Греко-католики	87,1 %	11,4 %	1,4 %
Православні (ЦМП)	58,1 %	28,3 %	13,6 %
Православні (ЦКП)	59,0 %	17,9 %	23,1 %
Православні без чіткого означення	43,7 %	33,2 %	23,1 %

Вочевидь, низка респондентів сприймають належність до певної релігії скоріше як культурну характеристику, ніж ідентичність, що передбачає низку релігійних уявлень і практик. Власне, 29 % зазначають, що є послідовниками релігії, проте не вважають себе зацікавленими у священному та надприродному (табл. 8). З іншо-

¹ У цьому опитуванні питання стосовно хрещення не було поставлено.

² Тут і далі «віра в продовження свого свідомого існування після смерті» є сконструйованою змінною, значення якої були розкриті в табл. 3.

го боку, не вважають себе послідовниками жодної релігії 25 %, хоча не зазначають конкретного віросповідання тільки 12 %, що, знову-таки, демонструє, що релігійна ідентичність може мати доволі формальний характер. Водночас, вважають себе зацікавленими у священному та надприродному тільки 38 % – примітно менше, ніж ті, хто вірять у безсмертя душі. Можливо, таке формулювання релігійної ідентичності виявилось більш складним для респондентів; або респонденти не сприймають свою віру в продовження існування після смерті як зацікавленість у священному та надприродному.

Таблиця 8. Самоідентифікація як послідовника релігії та як духовної людини, зацікавленої у священному та надприродному

Яке з цих тверджень найкраще характеризує особисто Вас?	
Я – послідовник релігії і вважаю себе духовною людиною, зацікавленою у священному та надприродному	28,1 %
Я – послідовник релігії, проте не вважаюся зацікавленим у священному та надприродному	29,0 %
Я не є послідовником будь-якої релігії, проте я зацікавлений у священному та надприродному	10,3 %
Я не є послідовником будь-якої релігії і не вважаю себе духовною людиною, зацікавленою у священному та надприродному	14,8 %
Важко сказати	17,8 %

Наскільки релігійними вважають себе мешканці України? Надзвичайно релігійними й дуже релігійними вважають себе 9 %, 51 % – помірно релігійними, а 16 % – наскільки релігійними, настільки й ні, становлячи разом 76 % (табл. 9) й об'єднуючи в цій категорії як тих, хто схильні вірити в продовження існування після смерті, так і тих, хто вагається. 21 % ідентифікували себе як нерелігійних («помірно», «дуже», «надзвичайно»).

Таблиця 9. Суб'єктивна оцінка власного рівня релігійності

До якої з наведених категорій Ви належите?	
Надзвичайно релігійний/а	1,3 %
Дуже релігійний/а	8,1 %
Помірно релігійний/а	51,0 %
Наскільки релігійний, настільки і не релігійний/а	16,1 %
Помірно не релігійний/а	9,4 %
Дуже не релігійний/а	5,0 %
Надзвичайно не релігійний/а	5,4 %
Важко сказати	3,5 %

Отже, якщо дивитися виключно на показники релігійної самоідентифікації – як релігійної ідентичності, так і суб'єктивної оцінки власного рівня релігійності, – можна припустити, що перед нами відносно релігійне суспільство, у якому тільки 10 % вважають себе нерелігійними

(«дуже» або «надзвичайно»). Втім, зіставлення з вірою в продовження існування після смерті вносить у це бачення серйозні корективи: низка людей, які ідентифікують себе із певною релігією, насправді не схильні вірити в безсмертя душі (заперечують або вагаються).

Віра в Бога

Як і в інших європейських суспільствах, в Україні суттєво більше людей декларують віру в Бога, ніж у безсмертя душі: 74 % супроти 50 %. 57 % вірують у Бога *без вагань*: для 11 % респондентів Бог не є персоніфікованим¹, натомість сприймається як певна Вища Сила; 46 % не сумніваються в існуванні Бога без уточнень, персоніфікований для них Бог чи ні. *Агностиків виявилось близько 5 %, атеїстів – близько 6 %*. 28 % вагаються у своїй вірі в Бога, але більше половини з тих, хто подеколи вагається, відчувають, що вони, все ж таки, «справді вірять у Бога» (табл. 10).

Таблиця 10. Віра в Бога

Яке твердження найбільш влучно виражає Ваше ставлення до Бога?	
Я не вірю у Бога	5,9 %
Я помічаю, що іноді вірю в Бога, а іноді не вірю	11,5 %
Хоч деколи я сумніваюсь, але відчуваю, що справді вірю в Бога	16,2 %
Я не вірю у персоніфікованого Бога, але вірю в існування деякої Вищої Сили	11,2 %
Я не сумніваюсь в існуванні Бога	46,2 %
Я не знаю, чи існує Бог, і не думаю, що існує можливість про це дізнатися	4,6 %
Важко сказати	4,4 %

Не всі з тих, хто вірують у Бога без вагань, також вірують у безсмертя душі (табл. 11). Загалом 32 % мешканців України вірять у Бога й продовження існування після смерті, ще 4 % вірять у Вищу Силу й продовження існування після смерті.

Отже, якщо ми поглянемо тільки на відсоток агностиків та атеїстів, можна сприйняти суспільство як відносно релігійне. Проте, знову ж таки, чи не має віра в Бога подеколи скоріше світський, ніж релігійний характер, подібно до релігійної ідентичності, яку було розглянуто вище? Хоча така постановка питання, на перший погляд, звучить як оксиморон, промовистим фактом є те, що всі відомі на сьогодні релігії передбачають віру в можливість продовження свідомого існування після смерті, тоді як низка людей декларує релігійну ідентичність та віру в Бога, але не віру в безсмертя душі.

¹ Тобто не є особистістю, як властиво, наприклад, іудейській, християнській та ісламській вірі на протипагу, наприклад, буддизму.

Таблиця 11. Віра в Бога й віра в безсмертя душі

Яке твердження найбільш влучно виражає Ваше ставлення до Бога?	Віра в життя після смерті			Разом
	Так або скоріше так	Вагання	Ні або скоріше ні	
Я не вірю у Бога	0,3 %	0,8 %	4,8 %	5,9 %
Я не знаю, чи існує Бог, і не думаю, що існує можливість про це дізнатися	0,7 %	1,4 %	2,5 %	4,5 %
Я не вірю у персоніфікованого Бога, але вірю в існування деякої Вищої Сили	4,0 %	3,1 %	4,1 %	11,2 %
Я помічаю, що іноді вірю в Бога, а іноді не вірю	4,1 %	3,8 %	3,6 %	11,5 %
Хоч деколи я сумніваюсь, але відчуваю, що дійсно вірю в Бога	7,5 %	5,6 %	3,1 %	16,2 %
Я не сумніваюсь в існуванні Бога	32,0 %	9,0 %	5,2 %	46,3 %
Важко сказати	0,9 %	2,4 %	1,1 %	4,4 %
Разом	49,5 %	26,1 %	24,4 %	100,0 %

З викладеного вище можна зробити певні висновки щодо використання таких показників рівня релігійності, як релігійна самоідентифікація, віра в Бога й продовження свідомого існування після смерті. Показник «До якого віросповідання Ви себе відносите?» не є валідним індикатором релігійності нашого суспільства, оскільки ідентифікація себе із певним віросповіданням може мати скоріше світський, ніж релігійний характер. Показники атеїстів та агностиків у суспільстві є зручними для визначення загальної кількості віруючих і тих, хто має бодай найменші сумніви, однак, для розуміння рівня релігійності суспільства нам потрібно також з'ясувати, наскільки поширена віра й наскільки – вагання

Ще нижчий рівень релігійності, ніж віра в продовження існування після смерті, показала ідентифікація себе як послідовників певної релігії та як людей, зацікавлених у священному й надприродному, що, ймовірно, може вказувати на складність такого формулювання релігійної ідентичності для респондентів. Натомість, віра в Бога є поширенішою, ніж віра в продовження свідомого існування після смерті, що, знову-таки, ставить під деякий сумнів валідність такого показника релігійності, як віра в Бога, адже жодна з відомих на сьогодні релігій не пропонує доктрину, де відсутня можливість продовження свідомого існування після смерті. Самооцінка рівня релігійності також дає вищі показники, ніж можна було б очікувати, на основі рівня віри в продовження існування після смерті, адже, згідно з результатами опитування, певною мірою релігійними вважають себе навіть ті, хто не висловлює схильності вірити в продовження свого існування після смерті.

О. V. Bogdanova

HOW RELIGIOUS IS UKRAINIAN SOCIETY? COMPARATIVE ANALYSIS OF RELIGIOSITY INDICATORS: BASED ON THE INTERNATIONAL SOCIAL SURVEY PROGRAMME DATA (ISSP, 2008)

The article estimates the level of Ukrainian society's religiosity based on the results of the survey conducted within the International Social Survey Programme (ISSP) 2008, implemented in Ukraine by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences and Kyiv International Institute of Sociology. The evaluation was performed by such indicators as belief in continuing one's conscious existence after death, belief in God and religious identity; validity of corresponding indicators was compared.

Keywords: religion, religiosity, measuring religiosity, estimating religiosity, Ukraine.

УДК 316.752:159.923:34.021:336-051

Підлужна О. П.

СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПОЖИВАННЯ

Із приходом явища масового споживання, яке стало новим викликом для багатьох пересічних українців, зростає роль виховання грамотного споживача, що знає свої права, уміє аналізувати потрібну інформацію, орієнтується та приймає свідомі рішення в різних життєвих ситуаціях. Водночас, будь-яка людина як компонент цілісної системи – суспільства – у процесі своєї діяльності розкриває власні сутнісні сили, до того ж, вона вступає у взаємні ціннісні відносини з окремими людьми й із суспільством загалом. Тому дослідження тематики формування культури споживання, яка заснована на системі цінностей, заслуговує особливої уваги. Статтю присвячено визначенню поняття цінностей, та їх взаємозв'язку з нормами, досліджено ієрархію цінностей, яка формує культуру та виражає спосіб існування особистості, а також наголошено на важливості підвищення самооцінки людини, ствердження її як особистості, підготовки її до дорослого життя, надання знань, як діяти в непередбачених щоденних ситуаціях, через концепцію економічної освіти.

Ключові слова: система духовних та матеріальних цінностей, «найвища цінність», культура споживання, концепція економічної освіти.

Одне з головних завдань української держави – формування громадянського суспільства, заснованого на загальнолюдських цінностях. «Ми повинні виховувати свідомого, обізнаного, активного й ініціативного громадянина, який здатний будувати демократичне суспільство» [2, с. 16].

Виховання свідомого громадянина, освіченого споживача набуває особливої ваги в умовах недосконалої конкуренції, майже монополії, в Україні та має ґрунтуватися на розділених цінностях, усвідомленні самоцінності кожною людиною та вихованні грамотного споживача сучасною школою.

Найпершою й найвищою, абсолютною цінністю для суспільства є людина, її життя. Кожна людина повинна усвідомлювати свою унікальність, мати почуття власної гідності й розуміти цінність будь-якої іншої людини, поважати її.

У Конституції України, яка має найвищу юридичну силу в державі, у ст. 3 чітко зазначено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1].

Павло Загребельний (лауреат Шевченківської премії) у романі «Диво», який є безперечним здобутком української прози, писав про «диво» продовження людського роду та цінність осо-